

Г.В. Полетаєв
аспірант кафедри історії України
Житомирський державний університет імені Івана Франка

Євреї у радянському русі Опору на Житомирщині

У статті досліджується проблема участі єврейського населення у радянському русі Опору на Житомирщині.

В статье исследуется проблема участия еврейского населения в советском движении Сопротивления на Житомирщине.

The article analyses the participation of the Jewish population in the Soviet Resistance movement on the territory of Zhytomyr region.

Питання спротиву євреїв проти національного геноциду сьогодні є одним з найбільш пріоритетних до вивчення історичною наукою. Факт єврейської антинацистської боротьби опинився у колі уваги істориків ще на заключному етапі Другої світової війни. На той час поряд із описом реалізації нацистською Німеччиною політики переслідування євреїв, етапів еволюції антисемітської політики, організації апарату переслідування і знищення, діяльності різних гілок влади у Третньому Райху, дослідники зосереджували головну свою увагу навколо дослідження актів саме активної збройної боротьби євреїв проти нацистів, здійснювали добір свідочств і документів про повстання у гетто й концтраційних таборах.

З часом історична наука здійснила у напрямку досліджень європейського руху Опору певну еволюцію. При цьому центральна увага від форм відкритої антинацистської боротьби перемістилася на інші прояви спротиву населення, реакції і вчинки якого до цього розглядалися лише з позицій його пасивності чи колаборації. Зокрема, 1971 року в Єрусалимі був виданий збірник «Єврейський Рух Опору у роки Голокосту. Матеріали конференції про прояви єврейського руху Опору» [1]. Сутність методологічних нововведень, запропонованих на конференції полягала у розширенні змісту поняття «рух Опору» зі включенням до нього різних форм дії і вчинків євреїв, спрямованих на протидію нацистському режиму.

Тема участі євреїв у війні в лавах армій країн-аліантів, антинацистському підпіллі і партизанських загонах на окупованих німцями територіях набула яскравого і всебічного висвітлення у багатьох статтях і монографічних дослідженнях. Серед них книга Ройбена Айнштайна «Єврейський Рух Опору в окупованій нацистами Східній Європі» [2].

Сьогодні можна вести мову про брак регіональних досліджень єврейського Руху Опору. Тому нам видається за доцільне визначити і здійснити аналіз проявів саме місцевого єврейського руху Спротиву під час окупації Житомирщини.

Як зазначав американський дослідник Хільберг, євреї не були орієнтовані на опір нацистам. Вони зверталися до нього лише в окремих випадках, локально і в останній момент. За кількістю вбитих німців єврейський збройний спротив є майже непомітним [3]. Типовою була реакція євреїв на всі заходи нацистів. Вона зводилася до двох типових форм: спроби попередити дію чи уникнути небажаного, і за невдалої спроби – до автоматичного виконання наказів. До початку масових розстрілів восени 1941 р. євреї уникали провокацій і підкорювалися указам адміністрації. Разом з ліквідацією гетто і знищенням їхніх мешканців все більш поширеними ставали випадки втечі євреїв до лісу, переховування під чужими іменами тощо. При цьому одразу ж постає питання визначення поняття «єврейський партизан». Чи відносити до згаданої категорії лише євреїв, що воювали у складі єврейських загонів, чи теж і бійців неєврейських формувань у радянському партизанському русі? Також серед партизанів єврейського походження були жінки, діти і особи похилого віку.

Для того, аби дати визначення поняттю єврейського Руху Опору у роки німецько-радянської війни, необхідно розглянути усе різноманіття форм і видів реакції євреїв на Голокост. Дослідники відмічають велику змістовну різницю між термінологічними поняттями «протидія» і «спротив». Так, протидія визначається проф. Бар-Іланського університету Даном Міхманом як «здійснення певного роду свідомих активних дій з метою самозбереження, на відміну від бездіяльності або покори. Протидія є спротивом усім ворожим діям або системі дій владній системі і включає у себе економічний, соціальний, культурний, політичний і низку інших аспектів» [4]. Відповідно терміни «спротив», «опір» у межах даної концепції позначають збройні дії як такі, і спротив, таким чином, розуміється як складова частина протидії, вужчим щодо неї поняттям.

Роль та кількість євреїв у партизанському русі як правило перебільшувалася у аналітичних довідках та повідомленнях німецької військової та цивільної адміністрації. Зростання партизанського руху нерідко використовувалося німцями як привід для ліквідації самих євреїв.

У перший період окупації, липні – грудні 1941 року, радянський підпільний рух на Житомирщині був фактично знищений. Євреї у цей час намагалися пристосуватися до нового режиму, перебороти його тим же шляхом, яким вони боролися з чужою сваволею протягом тисячоліть. Навіть вважали, що нацисти змінять свою політику. Проте всі ці надії виявилися примарними, як відмітив у своїй праці Дан Міхман [там само, с. 264]. Якщо кількість осіб, які офіційно визнавали себе євреями станом на 1 жовтня 1941 р. складала у Житомирській області 9841 особу – що становило 0,7% від кількості усього населення, – то до початку 1942 р. вона скоротилася більше, ніж втричі [5, арк. 16].

Лише у березні 1942 року на території області з'явилися перші диверсійні групи, закинуті сюди з метою активізації підривної діяльності. Встановлення кількості євреїв у складі подібних формувань на даному етапі ускладнене тією обставиною, що менші збройні загони швидко припиняли своє автономне існування і вливалися до змішаних радянських партизанських формувань. Деякі групи, сформовані переважно з євреїв, проіснували від одного до двох місяців і були знищені силами карателів і допоміжної поліції. Як зазначив Альтман, на окупованій радянській території, на відміну від Польщі, де єврейський опір зосереджувався здебільшого у гетто великих міст, єврей-підпільники створювали антинацистське підпілля поза межами гетто [6, с. 226].

Рух Опору Житомирщини у національному плані був строкатим і неоднорідним, а тому у ньому знайшлося місце усім, кого німці і українські націоналісти вважали ворожим елементом.

Слід зазначити, що командирам партизанських загонів у визначенні свого ставлення до євреїв доводилося зважати й на настрої місцевого населення. Під впливом націоналістичної пропаганди мешканці українських містечок і сіл подекуди сприймали тих, хто переховувався у лісах не просто партизанами, борцями із окупаційним режимом, але й представниками радянського режиму, що ототожнювало в їхній уяві поняття «більшовик» і «жид». Саме тому існували випадки, коли червоні командири намагалися обмежувати кількість євреїв у своїх загонах, щоби не виглядати в очах місцевого населення захис-

никами останніх. Разом з тим, найбільша кількість осіб єврейського походження з числа кадрових офіцерів та представників інтелігенції, як відомо, насправді виконувала функції політичних комісарів, друкарів, лікарів [7, арк. 2-23].

Практика життя довела помилковість орієнтації керівництва ЦШПР на створення чисельних партизанських з'єднань у перший період окупації (липень – грудень 1941 р.), тому створювані протягом літа 1942 року партизанські загони склалися з меншої кількості бійців і перед ними висувалися невеликі тактичні завдання.

З-посеред акцій, проведених партизанами у цей час слід пригадати надання захисту і підтримки єврейським сімейним таборам формуваннями Антона Бринського і Олексія Кондратюка, якими були створені перші «сімейні» лісові бази у Овруцькому і Лугинському районах. Зазначимо, що Бринський намагався вирішити проблему сімейних єврейських таборів у своєму з'єднанні, розділивши бойові партизанські групи від небоєздатної решти. При цьому слово «євреї» Бринським у звітах не використовувалось [8, с. 749].

Учасник партизанського руху Г. Розенблат згадував, що єврейські партизани з'явилися у лісах саме влітку 1942 р., коли почалося масове знищення євреїв у гетто [9, с. 335].

У 1942 р. партизанський рух на Житомирщині і в сусідніх областях Полісько-Волинського регіону був ще досить слабким, неорганізованим і мало чисельним. Проте саме у 1942 році, як визначають дослідники, і зокрема Джон Армстронг, на Правобережній Україні сформувався організований антинацистський рух Опору [10, с. 38].

У центральній частині області, неподалік від Житомира розгорнув свою діяльність партизанський загін «За Батьківщину» під командуванням Миколи Тваурі. 28 червня 1942 р., у ході атаки на автоколонну у лісі на захід від містечка Коростишів, німці втратили внаслідок шістнадцять автомобілів. За хоробрість при проведенні операції було посмертно відмічено нагородою ст. сержанта Єфіма Гримберга [11, арк. 7].

У листопаді 1942 р. на північ Житомирщини була десантована організаторська група на чолі зі Степаном Маліковим. У кінці грудня 1942 р. у його загоні було вже 310 бійців. На базі цього загону виникло нове партизанське з'єднання під назвою «Житомирська партизанська дивізія ім. М.О. Щорса», яке у вересні 1943 р. налічувало майже 3 тисячі осіб. У дивізії воювали 64 єврея [там само, арк. 23].

Значна кількість євреїв перебувала з осені 1942 р. у партизансько-му загоні Юзефа Собесьяка (Макса) [9, 334].

7 листопада 1943 р. частина загонів з'єднання Малікова оволоділа районним центром Мархлевськ (нині – Довбиш) Житомирської області. 19 листопада 1943 р. два інших загони штурмом оволоділи поселенням і залізничною станцією Ігнатпіль, а у грудні 1943 р. визволили і втримували райцентр Лугини [там само, с. 371].

У цей же час до штабу з'єднання через підпільну групу Протасевича було повідомлено про те, що певна будівельна фірма у Житомирі займається підготовкою матеріалів і арматури для будівництва аеродромів у Німеччині. Зв'язок із особою, про яку було відомо, що вона приховується під німецьким ім'ям, Марією Розен, міг би дати партизанам вихід на керівництво фірми. Встановлення контакту із нею було доручене кільком розвідникам і зокрема комісару Андрію Волинчуку [там само, с. 374].

Завдяки Розен вантажний транспорт фірми «Max Tube» двічі використовувався підпільниками під час облав. Пізніше, коли на початку вересня 1943 р. почалася евакуація промислових підприємств Житомира, її документацію розмістили у трьох вантажних і одному легковому автомобілях і повезли до Проскурова (нині Хмельницький). У лісі, через який йшов шосейний шлях, машини були зупинені партизанами. Так Марія Розен допомогла партизанам отримати важливі дані про проекти, до участі у яких раніше залучалася фірма.

У травні 1943 р. у районах Київської і Житомирської областей було сформовано 15 партизанських загонів. Оскільки кількість людей у них швидко зростала і знаходилися вони у різних місцях, зв'язок із ними керівництва був ускладнений. Через це їх об'єднали у сім партизанських батальйонів, координацію діями яких здійснював штаб з'єднання загонів Київської області ім. Хрущова.

У складі даного з'єднання воювали 63 євреї [12, арк. 17].

Офіцер Червоної Армії К. Дівонін, переправлений підпільниками Києва до Житомирської області, отримав завдання створення у південно-східних районах бойових партизанських груп. Однією з них була група Якова Богорада (псевдо Пастух), сформована з числа біглих військовополонених. Дана група проводила диверсії на залізниці Фастів-Козятин з початку травня 1942 р., а також на підприємствах гебітскомісаріату на території схід від Андрушівських лісів [13, арк. 4].

У квітні 1943 р. гестапо вийшло на групу і заарештувало чотирьох підпільників. Сам Богорад був поранений. Внаслідок бою в Андрушівському лісі група була розсіяна. Решта партизанів переховувалися по селах Лебединці, Бровки та Ярешки Андрушівського району.

Улітку 1943 р. підричники з групи Богорада продовжували здійснювати диверсії на залізниці Фастів-Попільня-Козятин [14, с. 117]. Також у серпні-вересні 1943 р. група провела низку диверсій на залізниці Київ-Вінниця (зокрема, в районі перегону Бровки-Чорнорудка).

Партизани Якова Богорада (перед з'єднанням із наступаючими частинами Червоної Армії у грудні 1943 р. їх було 46 осіб) зривали діяльність німців із забезпечення армії продовольством також в Андрушівському і Вчорайшанському районах Житомирщини. Усього за час існування групи було знищено 24 молотарки й розбито 11 молокопунктів, що затримало їхнє постачання хлібом, маслом і молоком [там само, с. 118].

У з'єднанні Сабурова разом з українцями, росіянами, білорусами, представниками інших національностей і народів СРСР билися з окупантами і партизани-євреї. Згідно книгам обліку особового складу з'єднання у ньому нараховувалось 122 євреї, 19 з яких займали командирські посади. Зокрема, командирами загонів були Роберт Сатановський і Борис Штейн, партизанськими ротами командували Єфим Цингауз і Зелік Шапіро. Диверсійну групу очолював Цві Ольшанський. Начальником штабу батальйону був старший лейтенант Семен Фальковський, комісаром загону – Михайло Полінський, політруками рот – Леонід Мондрус, Іосиф Невмержицький і Дмитро Рондаль. Санітарно-лікувальну роботу здійснювали лікарі Менаше Попель, Ейдлін і Емма Хотина [9, с. 367].

Протягом другої половини 1943 року перехоплення Червоною Армією наступальної ініціативи на фронті призвело і до зміни ситуації у німецькому тилу. На території Житомирської області під впливом агітації до партизанів у згаданий період перейшло: з Любарської поліції – 20 чол., із Коростишівської – 43 чол., із Биківської – 37 чол. та із Яруньської – 25 чол. [15, арк. 125]. Слід зазначити, що подекуди колишні поліцейці виявляли антисемітські настрої по відношенню до окремих партизанів. Партизанські командири «були змушені жорстоко придушувати виступи проти євреїв і швидко реагувати на провокації» [16, с. 48].

У партизанській боротьбі в роки окупації взяли участь сотні партизанів-євреїв. Нерідко вони воювали в партизанах під вигаданими

іменами. Також складно підрахувати їхню чисельність на основі партизанських облікових листів. Але відомо, що загалом у з'єднаннях Ковпака, Сабурова і Федорова воювало близько 3000 євреїв [9, арк. 45]. Отже, у системі партизанського підпілля на Житомирщині євреї виступили її організаційно-керівною ланкою. Місцеве єврейське населення вступало до партизанів анонімно. Траплялися випадки прояву антисемітизму серед навіть партизанів-більшовиків. Великим серед партизанів був відсоток перебіжчиків і колишніх поліцаїв; така соціальна структура партизанського руху зумовлювала необхідність ведення постійної контр розвідувальної роботи всередині партизанських загонів. Командування партизанських загонів стикалося з проблемою єврейських біженців і організації сімейних таборів. Ті партизани, що перебували у складі діючих формувань вважалися рівними у правах радянськими громадянами і бійцями за волю України. Тому маємо підстави стверджувати, що у цілому радянський рух Опору був єдиним джерелом ведення збройної і ідеологічної боротьби для представників багатьох національних меншин регіону – і у тому числі для євреїв, – які поставилися безастережно вороже до політики Гітлера та його союзників.

Список використаних джерел та літератури

1. Jewish Resistance during the Holocaust. Proceedings of the Conference on Manifestations of Jewish Resistance. – Jeruzalem, 1971.
2. Ainsztein R. Jüdischer Widerstand im deutschbesetzten Osteuropa während des Zweiten Weltkrieges. – Oldenburg, Bibliotheks- und Informationssystem der Univ., 1993. – 583 S.
3. Hilberg R. The Destruction of the European Jews. – Chicago, Quadrangle books, 1961. – 788 S.
4. Міхман Д. Историография катастрофы. Еврейский взгляд: концептуализация, терминология, подходы и фундаментальные вопросы / Дан Михман; [пер. с англ.]. – Днепропетровск: Центральный Украинский Фонд истории Холокоста Ткума, ООО Независимая издательская организация Дива, 2005. – 448 с.
5. Державний архів Житомирської області (ДАЖО). – Ф. 1153. – Оп. 1. – Спр. 7.
6. Альтман И. Холокост и еврейское сопротивление на оккупированных территориях СССР: Учеб. Пособие для студентов высших учебных заведений / Под ред. проф. А.Г. Асмолова. – М.: Фонд Холокост, 2002. – 320 с.
7. Центральный державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГО України). – Ф. 67. – Оп. 1. – Спр. 25.

8. Арад И. Катастрофа евреев на оккупированных территориях Советского Союза (1941–1945) / Арад Ицхак. – Д.: Центр Ткума; Д.: ЧП Лира ЛТД; М.: Центр Холокост, 2007. – 816 с., карты.
9. Катастрофа і опір українського єврейства (1941–1944). Нариси з історії Голокосту і Опору в Україні / Ред.-упор. С. Я. Єлісаветський. – К.: Інститут політичних і етнонаціональних досліджень НАН України, 1999. – 423 с.
10. Армстронг Д. Советские партизаны. Легенда и действительность. 1941–1944 / Армстронг Д. [пер. с англ. О. А. Федяева]. – М.: ЗАО Центполиграф, 2007. – 493 с.
11. ЦДАГО України. – Ф. 30. – Оп. 1. – Спр. 578.
12. ЦДАГО України. – Ф. 77. – Оп. 1. – Спр. 1.
13. ЦДАГО України. – Ф. 130. – Оп. 1. – Спр. 45.
14. Матвійчук М.М. Виховані партією. Комсомол і молодь Житомирщини у Великій Вітчизняній війні (1941–1945 рр.) / Матвійчук М.М., Міщенко Г.П. – К.: Видавництво Київського університету, 1960. – 207 с.
15. Архів управління Служби безпеки України у Житомирській області. – П.Ф. – Спр. 29800.
16. Проблеми історії Голокосту: науковий журнал. – Випуск № 4. – Дніпропетровськ: Вид-во «Ткума», 2007. – 204 с.